

ADDENDA LA
DIN ISTORIA HÂRTIEI ȘI FILIGRANULUI: TIPOGRAFIA ROMÂNEASCĂ A
BĂLGRADULUI (SEC. XVII), BIBLIOTHECA UNIVERSITATIS APULENSIS,
ALBA IULIA, 1999

Posibilitățile pe care le oferă filigranologia pentru datarea cărților și documentelor vechi, precum și pentru analiza producției de hârtie sau a preluării unor anumite simboluri heraldice, face ca din secolele trecute și până astăzi, interesul pentru această disciplină științifică să ducă la apariția unor importante lucrări pe această temă¹.

Asemenea cercetări, finalizate cu apariția unor cataloage de referință, s-au făcut și la noi în țară, lucrurile fiind bine conturate până în secolul al XVI-lea². Deși pentru secolul următor au apărut importante studii pe această temă³, istoriografia problemei nu beneficiază de un catalog sistematic care să cuprindă hârtia de producție internă sau de import, care s-a folosit în cele mai importante tipografii din Țările Române în secolul al XVII-lea, cu descrierea filigranelor și pe cât posibil, cu identificarea morilor producătoare.

O cauză a acestui fapt o constituie greutatea de copiere și de redare fidelă a filigranelor, mai ales în cazul cărților de format mic, care au filigranul plasat în zona cotorului, zonă greu accesibilă cercetării.

În deceniile trecute, având ocazia să restaurăm un mare număr de cărți vechi, românești sau străine, manuscrise sau tipărite, am considerat oportun să copiem filigranele și să le atașăm fiecărui dosar de restaurare. Inițial am procedat în această manieră pentru a feri cărțile de cercetări abuzive, care ar fi putut duce la o degradare a acestora.

Ulterior, ca urmare a restaurării mai multor exemplare din tipăriturile bălgrădene apărute în secolul al XVII-lea, am considerat că nu ar fi lipsit de interes să încercăm, acolo unde acest lucru a fost posibil, o identificare a filigranelor folosite, o analiză interdisciplinară a calității hârtiei și nu în ultimul rând, să ajutăm la confirmarea unor legături umane, materiale sau spirituale, sesizate de istoria cărții.

Ca urmare a acestor cercetări, în anul 1999 a apărut lucrarea *Din istoria hârtiei și filigranului: tipografia românească a Bălgradului (sec. XVII)*, în colecția Bibliotheca Universitatis Apulensis a Universității "1 Decembrie 1918" din Alba Iulia.

Fără a se dori a fi exhaustivă, cartea însumează exclusiv filigranele hârtiei care s-a folosit pentru realizarea tipăriturilor apărute în secolul al XVII-lea la Bălgrad și doar exemplare din titlurile restaurate de către noi, după cum urmează: *Noul Testament*, Bălgrad, 1648; *Psaltire*, Bălgrad, 1651; *Sicriul de Aur*, Sebeș, 1683; *Molitvenic*, Bălgrad, 1689; *Poveste la 40 de mucenici*, Bălgrad, 1689; *Cazanii la oameni morți*, Bălgrad, 1689; *Ertăciuni la oameni morți*, Bălgrad, 1689; *Chiriadromion*, Bălgrad, 1699 și *Pâinea pruncilor*, Bălgrad, 1702 - exemplar fragmentar.

¹ Ch. M. Briquet, *Les filigranes*, Geneva, 1907; G. Eineder, *The Ancient paper-mills of the former Austro-Hungarian Empire and their Watermarks*, Hilversum-Holand, MCMLX; Varga Nandor Lajos, *Vizjegzek*, Budapest, MCMLXX ș.a.

² Al. Mareș, *Filigranele hârtiei întrebuințate în Țările Române în secolul al XVI-lea*, București, 1987 și *Primul meșter de hârtie în Țările Române*, în *Limba română*, 1, XXII, 1973, p. 59-62; S. Jakó, *Scurt istoric al morilor de hârtie din Transilvania în epoca feudală*, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai*, Series Historia, 1969, fasc. 1, p. 3-17; O. Guțu, *Hârtia filigranată folosită în Țara Românească în secolul al XVII-lea. Filigranele morilor lui Matei Basarab*, în *Romanoslavica*, XXII, 1984, p. 381-396; S. Goldenberg, *Moara de hârtie din Sibiu în secolul al XVI-lea*, în *Studii*, XIII, 1960, nr. 1, p. 114-116; G. Nussbächer, *Moara de hârtie din Brașov din secolul al XVI-lea*, în *Cumidava*, XII-1, 1979-1980, p. 54-70, *Moara de hârtie din Sibiu în secolul al XVI-lea*, în *Anuarul Institutului de istorie și arheologie*, 1979, p. 279-286 și *Filigranele tipăriturilor de la Alba Iulia din secolul al XVI-lea*, în *Apulum* XXIV, 1978, p. 219-227.

³ G. Nussbächer, *Date privind istoricul morii de hârtie din Lancrăm*, în *Apulum* XV, 1977, p. 682-691; S. Jakó, *Scurt istoric al morilor de hârtie din Transilvania în epoca feudală...*; M. Popescu, *Fabricile de hârtie ale lui Matei Basarab*, în *Revista istorică română*, 7, 1937, nr. 3-4, p. 384-388; S. Știrban, *Câteva precizări de datare, localizare și atribuire a unui codice transilvănean din secolul al XVII-lea, obținute prin tehnici de laborator*, în *Apulum*, XXVI, 1989, p. 627-634, *Un aspect al relațiilor culturale dintre Ardeal și Țara Românească: exportul de hârtie*, în *Apulum*, XXVII-XXX, 1990-1993, p. 637-643, *Restaurarea unei Psaltiri tipărită la Bălgrad în anul 1651 și identificarea mărcii de hârtie*, în *Revista muzeelor*, nr. 1, 1995, p. 23-25 și *Din istoria hârtiei și filigranului: tipografia românească a Bălgradului (sec. XVII)*, Bibliotheca Universitatis Apulensis, Alba Iulia, 1999.

Aceste tipărituri provin atât din colecția de carte veche a Muzeului Național al Unirii Alba Iulia, cât și din alte colecții laice și de cult din țară.

În mod firesc, din lucrare lipsesc titlurile din care nu se mai păstrează nici un exemplar, precum și acele tipărituri care nu au fost supuse procesului de restaurare.

Pornind de la premisa singularității actului de restaurare, precum și a faptului că în afara restaurării, identificarea filigranelor este dificil de realizat fără o intervenție distructivă, am considerat atunci că este oportun să extragem și să analizăm exclusiv filigranele tipăriturilor aflate în proces de restaurare.

Ulterior, am analizat în același condiții și filigranele provenite de la alte tipărituri bălgrădene, după cum urmează: *Evanghelie cu învățătură*, 1641, *Cărare pe scurt spre fapte bune îndreptătoare*, 1685 și *Bucoavna* apărută în anul 1699. De asemenea, pentru completarea datelor deținute, am consultat și un alt exemplar din *Pâinea pruncilor*, mai complet.

Cele patru cărți care fac obiectul studiului nostru de față fac parte din colecția Bibliotecii Academiei Române - filiala Cluj Napoca și ne-au fost puse la dispoziție cu mare generozitate.

În ordine cronologică, prima tipăritură care ne-a atras atenția a fost *Evanghelia cu învățătură*, o tipăritură extrem de rară, din care se mai păstrează doar 3 exemplare⁴. Încercând să facem o analiză a hârtiei suport de text, am constatat că pentru realizarea tipăriturii s-a folosit un singur sortiment de hârtie, produs la moara princiară de la Lancrăm. Este vorba despre o hârtie manuală, din deșeuri textile, zdrențe de in și cânepă, având o grosime cuprinsă între 0,13 - 0,19 mm.

Încleierea a fost făcută cu gelatină, iar hârtia nu prezintă finisaje speciale pe suprafață. Difuzia apei în hârtie este izotropă, de unde rezultă caracteristici egale în toate direcțiile. Hârtia nu prezintă particule nedefibrate sau nebulozitate pe liniile de apă, ceea ce demonstrează calitatea ei ridicată, comparabilă cu alte materiale similare, produse în mori de tradiție europene.

Filigranul cu care este marcată hârtia reprezintă stema principelui Gheorghe Rákoczy I, formată din inițialele GR în ligatură. Este un filigran vertical pe direcția liniilor de apă și a fost folosit la moara de la Lancrăm⁵ o durată mai lungă de timp. Hârtie marcată cu același filigran, cu proprietăți relativ identice, a fost folosită și la tipărirea *Noului Testament* din anul 1648⁶, în vreme ce setul de litere folosit la imprimarea *Evangheliei* este unul arhaic, deosebindu-se categoric de cel folosit pentru *Noul Testament*⁷.

Considerăm că acest lucru reprezintă încă o dovadă, nu atât de amestec direct al principelui în treburile tipografiei românești, în prefață nefiind amintit nici un fel de patronaj⁸, cât mai ales de ajutor material acordat pentru apariția cărții.

De asemenea, aceeași marcă de hârtie este întâlnită și în Țara Românească, la tipografiile de la Câmpulung și Govora⁹, ajunsă aici prin legăturile și relațiile de colaborare care au existat între domnul muntean, Matei Basarab și principele Transilvaniei, Gheorghe Rákoczy I¹⁰.

Ca o concluzie, putem afirma că dacă în ceea ce privește literele folosite la imprimarea primei cărți românești de către Popa Dobre, acestea sunt inferioare celor folosite pentru imprimarea *Noului Testament*, în ceea ce privește hârtia suport de text, calitățile ei sunt identice pentru cele două lucrări. În ambele situații, hârtia este marcată cu monograma principelui, ceea ce poate fi o dovadă că materialul a reprezentat un gest de bunăvoință al principelui pentru activitatea tipografică românească, fără a lipsi nici interesul binecunoscut pentru apariția cărților în limba română.

De asemenea, identificarea aceluiși filigran în cazul *Evangheliei cu învățătură* și a *Noului Testament*, ne confirmă ipoteza lansată anterior, că acest filigran a fost folosit o perioadă ceva mai

⁴ Eva Mârza, *Din istoria tiparului românesc. Tipografia de la Alba Iulia, 1577-1702*, Editura IMAGO, Sibiu, 1998, p.27-30.

⁵ G. Nussbächer, *Date privind istoricul morii de hârtie din Lancrăm*, p. 682-69; Sofia Știrban, *Din istoria hârtiei și filigranului...*, p. 50-51.

⁶ *Ibidem*, p. 27-30 și 74.

⁷ Eva Mârza, *Op.cit.*, p. 29.

⁸ *Ibidem*, p. 27.

⁹ Livia Bacăru, *Filigranele cărților tipărite la Câmpulung în secolul al XVII-lea*, în *Studia bibliologica*, III, 1969, p. 76-77; Sofia Știrban, *Din istoria hârtiei și filigranului...*, p. 50.

¹⁰ Eva Mârza, *Op. cit.*, p. 37-41.

lungă de timp, pe aproape toată durata de funcționare a morii de hârtie de la Lancrăm, cel mai probabil, până la moartea principelui.

Cea de-a doua tipăritură aflată în atenția noastră este *Cărare pe scurt spre fapte bune îndreptătoare*, lucrare care a văzut lumina tiparului în anul 1685.

Pentru realizarea tipăriturii s-au folosit cel puțin două sortimente de hârtie, produse în mori încă neidentificate. Ambele tipuri de hârtie au fost realizate manual, din zdrențe de in și cânepă, având o grosime cuprinsă între 0,15 - 0,22 mm. Încleierea a fost făcută cu gelatină, fără finisaje speciale pe suprafață. În ambele situații, difuzia apei în hârtie este anizotropă, de unde rezultă caracteristicile inegale. Al doilea tip de hârtie identificat, prezintă particule nedefibrate în masă, precum și nebulozitate pe liniile de apă.

Filigranele cu care este marcată hârtia suport de text, prezente alternativ în volum, sunt:

1. Filigran reprezentând o cruce greacă. Nu am putut face o identificare a morii producătoare.
2. Filigran prezent fragmentar, reprezentând partea de jos a unui scut. Filigranul nu a putut fi copiat integral deoarece hârtia a fost tăiată în zona respectivă. Filigranul nu a putut fi reconstituit pentru că în întreg volumul s-a păstrat doar partea inferioară a acestuia.

Încercând să facem o analiză comparativă cu filigranele identificate la hârtia pe care s-a tipărit *Sicriul de Aur* din anul 1683, cea mai apropiată lucrare, ca dată de apariție, am observat că primul tip de hârtie nu îl regăsim la această tipăritură.

În ceea ce privește al doilea tip de hârtie identificat, filigranul reprezentând partea inferioară a unui scut, putem aprecia că asemenea mărci au fost utilizate și pentru tipărirea *Sicriului de Aur*. Nu putem însă să facem precizarea dacă este vorba despre un filigran identic, sau dacă este o variantă de filigran, folosită în același loc sau în mori diferite¹¹.

În ceea ce privește cea de-a doua carte tipărită de către Mihai Istvanovici, *Bucoavna* apărută în anul 1699, hârtia folosită, deși are linii de apă, nu este marcată cu filigran. Deși formatul mic al tipăriturii ne-ar putea duce cu gândul că atunci când au fost pregătite foile pentru tipar, zonele cu filigran au căzut la tăiere, calitatea fizico-chimică inferioară a hârtiei, ne îndreptățește să lansăm ipoteza că pentru această lucrare s-a folosit o hârtie fără filigran, ieftină și inferioară calitativ.

Păstrată azi în două exemplare¹², *Bucoavna* a fost o carte modestă din punct de vedere al realizării tipografice. Dacă la acest aspect adăugăm și calitatea inferioară a hârtiei, putem concluziona că, spre deosebire de *Chiriadromion*, a fost o carte realizată cu mijloace modeste.

Deoarece la data apariției cărții noastre, am avut la dispoziție doar un exemplar păstrat fragmentar din *Pâinea Pruncilor* apărută în anul 1702¹³, ulterior, prin bunăvoința Bibliotecii Academiei, filiala Cluj, am avut ocazia să analizăm din punct de vedere filigranologic, exemplarul păstrat în tezaurul acestei instituții.

În afara unui fragment de filigran, descris de noi anterior în lucrarea menționată, am identificat încă un filigran reprezentând cifra 4, însoțit de o contramarcă care reprezintă un corn al abundenței.

Un filigran asemănător a fost identificat de noi la hârtia folosită pentru tipărirea *Sicriului de Aur*. Acest lucru ne îndreptățește să credem că pentru tipărire au fost folosite resturi din stocuri mai vechi de hârtie, folosite anterior la celelalte tipărituri. Acest lucru vine să confirme încă odată că situația materială a Mitropoliei Bălgradului în această perioadă a fost una precară, acesta fiind probabil și unul din motivele pentru care activitatea tipografică va înceta.

SOFIA ȘTIRBAN

¹¹ Sofia Știrban, *Din istoria hârtiei și filigranului...*, p. 53-58.

¹² Fragmentul a fost descoperit de către Doina Drechiciu și Gabriela Mircea, în colecția de carte veche a Muzeului Național al Unirii Alba Iulia; vezi Doina Drechiciu, Gabriela Mircea, *Un exemplar necunoscut al unui "Catehism românesc" (Pâinea pruncilor, Bălgrad, 1702), păstrat la Alba Iulia*, în *Apulum XXXVI*, 1999, p. 311-320.

¹³ Sofia Știrban, *Din istoria hârtiei și filigranului...*, p. 71-72.

ADDENDA À L'OUVRAGE

DE L'HISTOIRE DU PAPIER ET DU FILIGRANE : L'IMPRIMERIE ROUMAINE DE LA VILLE DE BĂLGRAD (XVII-ÈME SIECLE), BIBLIOTHECA UNIVERSITATIS APULENSIS, ALBA IULIA, 1999

RÉSUMÉ

La restauration nous offre l'accès à toute une série d'informations nécessaires concernant les livres et les documents anciens, des informations qui, maintes fois, se sont avérées à même d'éclaircir des aspects intéressants de l'histoire culturelle de certaines époques, régions géographiques ou civilisations.

Au moment de la parution de notre ouvrage, nous nous sommes proposé d'essayer d'identifier les filigranes du papier sur lequel les livres parus à Alba Iulia, au XVII-ème siècle ont été imprimés.

En partant de la prémisse de la singularité de l'acte de la restauration, tout comme du fait qu'en dehors de la restauration, l'identification des filigranes est difficile à réaliser sans une intervention destructive, nous avons considéré que le fait d'extraire et d'analyser seulement les filigranes des impressions en cours d'être restaurées était une réalité opportune.

Ultérieurement, dans les mêmes conditions, nous avons analysé les filigranes provenant d'autres ouvrages imprimés réalisés à Bălgrad : *Evangelie cu învățătură*, 1641, *Cărare pe scurt spre fapte bune îndreptătoare*, 1685 et Bucoavna, livre paru en 1699.